

Tout est grace

Ton Lathouwers

Het is bekend dat de traditie van zen begint bij een merkwaardige man uit India in de zesde eeuw, Bodhidharma, die overigens oorspronkelijk niet uit India kwam maar uit Perzië. Dat lijkt een onbelangrijk gegeven, maar toch bevat het een pikant detail. Bodhidharma zei volgens de enige Chinese bron uit die tijd, dat hij uit Perzië kwam en daar alle bestaande religies uitvoerig had bestudeerd en gepraktiseerd. En Perzië was toen voor een derde Syrisch-christelijk. Het is voor sommige boeddhisten wellicht moeilijk voor te stellen, maar het is niet uitgesloten dat de jonge Bodhidharma ooit als jonge acoliet in een Christelijk klooster heeft staan zingen. Misschien was hij daarom later ook zo ruim van hart. Als men hem vroeg wat zijn beleving van het boeddhisme was, gaf hij als antwoord: 'oneindige grenzenloosheid waarin niets specifiek heilig is', geen dualisme dus tussen een heilige en een niet-heilige werkelijkheid. Als hij vervolgens uitgedaagd werd om te zeggen wie hij dan wel zelf was, zei hij: 'ik weet het niet'. Het enige waar het hem om ging was de ontmoeting rechtstreeks van hart tot hart. In het Chinees staat er een woord dat eigenlijk 'hart-geest' betekent, dat onuitsprekelijke bodemloze in onszelf. Bodemloos ook in de zin dat we het niet kunnen pakken, niet kunnen grijpen, niet kunnen zien; het is onze eigen diepste grond, die niet te benoemen is maar zich 'onloochenbaar, onweerstaanbaar' aan ons opdringt, zoals Masao het verwoordde bij onze eerste ontmoeting. Dat is wat ook ik nu maar probeer: rechtstreeks uit te drukken wat voor mij persoonlijk het meeste leeft, het meest belangrijk is.

Vandaag wil ik iets vertellen dat aan het begin van mijn eigen zoektocht staat. Het heeft te maken met wat ik veel later heb proberen uit te drukken met de woorden 'je kunt er niet uitvallen'. Want dat is en blijft voor mij de diepste en meest bevrijdende ervaring: je kunt er niet uitvallen! Ik kan niet eens zeggen waaruit, alleen dit ene: je kunt er niet uitvallen. Punt.

De eerste hint op de weg naar deze ontdekking kwam toen ik een jaar of zeventien, achttien was. Ik luisterde naar een hoorspel dat toen op de radio kwam. Daarin kwam iets voor dat mijn religieuze overtuiging van toen op zijn kop zette. Het hoorspel was een bewerking van Bernanos' roman: Dagboek van een dorpspastoor. Het gaat over een pastoor in Frans gehucht, waar hij ooit als pas gewijd idealistisch priester begonnen was, maar gaandeweg steeds meer gedesilluseerd raakte. Hij krijgt het gevoel dat hij niemand bereiken kan en dat hij misschien ook wel niets wezenlijks te zeggen heeft. Hij vereenzaamt, raakt vertwijfeld en komt terecht in een crisis. In die periode ontmoet hij een oude, verbitterde gravin. Daar gaat hij soms mee praten, in de hoop haar opstand en neiging alles af te wijzen te doorbreken. Eindelijk komt er een moment waarop zij zich kan overgeven. En dan bidden ze samen, de pastoor en de oude gravin. De volgende dag hoort hij dat ze die nacht gestorven is... Hij is dankbaar voor de onverwachte ommekeer op het laatste moment van haar leven. Hij gaat naar de kapel waar zij ligt opgebaard. Maar in plaats van het bevrijde gelaat dat hij hoopte te zien, ontdekt hij dezelfde verbitterde uitdrukking van vroeger. Kort daarop krijgt hij te horen dat iemand die tegelijk met hem tot priester werd gewijd maar later zijn priesterschap van zich aftrapte, gestorven is. Hij ziet diens hele leven weer voor zich: een leven dat het tegendeel is van heilig, dat in alle opzichten mislukt lijkt, vooral in moreel opzicht, en hem tenslotte uit wanhoop in het vreemdelingenlegioen doet belanden. Maar dan schrijft iemand hem, wat zijn laatste woorden waren toen hij sneuvelde: "*Tout est grace*"... Tout est grace: Alles is genade... Met deze woorden eindigt het boek.

Dat dit mij zo trof had alles te maken met mijn eigen overtuiging toen, dat het juist niet de genade zou zijn die het laatste woord had, maar mijn goede of slechte daden. Dat die schijnbaar mislukte priester bij zijn sterven kon zeggen tout est grace, stond voor mij haaks op alles wat ik geleerd had en geloofde. Tout est grace: ik kan niet zeggen wat die woorden

bij mij teweeg brachten. Ik hoefde het boek zelf niet eens meer te lezen, de slotwoorden in het hoorspel waren genoeg. Ze zijn me altijd bijgebleven.

Hier lag de basis voor de overtuiging, die pas zo'n dertig jaar later voor mij levende werkelijkheid werd: dat inderdaad alles genade is. Juist in boeddhistische getuigenissen heb ik ditzelfde – zij het in de verschillende richtingen steeds anders verwoord – teruggevonden.

Tegelijk betekent dit niet – en dat blijft een paradox, een koan waar geen verstandelijke oplossing voor is – dat het laatste woord hier passiviteit is. Het is evenzeer belangrijk, dat ik midden in het leven datgene wat zich 'diep in mijzelf onloochenbaar, onweerstaanbaar opdringt tot uitdrukking breng'. Dit lijkt inderdaad niet te rijmen met de tegelijk levende ervaring dat alles inderdaad genade is. Dogen, de stichter van het Japanse soto zenboeddhisme die zelf met deze koan heeft geworsteld, verwoordt die paradox tenslotte zo: "Zelfs alles wat ik ervaar als mijn eigen uiterste inspanning is uiteindelijk een volkomen gratuite expressie van de Boeddha-Dhamma", zeg maar van die onuitsprekelijke diepste grond waaruit wij oprijzen. Dogen, die toch een sterk accent legde op de 'eigen uiterste inspanning', had felle kritiek op richtingen binnen het boeddhisme, die de betekenis van die 'eigen inspanning' sterk in twijfel trokken. Hij keerde zich bijvoorbeeld fel tegen zijn tijdgenoot Shinran, de stichter van de Japanse Zuivere Land richting, omdat die juist de absolute kracht van de genade centraal stelde. Een pikante controversie. Masao Abe, die een boeiende studie schreef over Dogen en Shinran, schrijft dat beiden niet anders konden dat te verwoorden wat zij 'onloochenbaar, onweerstaanbaar' hebben ervaren als hun eigen unieke weg. En beiden, benadrukt hij, brachten daarmee de Boeddha-Dhamma authentiek tot uitdrukking, ook al is hun uitdrukking nog zo tegengesteld. En hij eindigt met de oproep om deze paradox zelf tot op de bodem te doorleven, om zo onze eigen unieke 'onloochenbaar, onweerstaanbaar' te ontdekken. Er is dus geen ontkomen aan. Daar staan we dan met de rug tegen de in zen zoveel bezongen muur, wij allemaal. Ook hier duikt Hisamatsu's fundamentele koan op: Wat je ook doet, het werkt niet. Wat ga jij doen? Voor wie je ook kiest: Dogen of Shinran: het zal je niet helpen. Wat ga jij doen?

Voor mij is dit 'onloochenbaar, onweerstaanbaar': blijven getuigen van de onbegrensde van de genade. Maar eigenlijk is de uitdrukking 'onbegrensde genade' een tautologie, want genade die grenzen kent is geen genade meer maar willekeur. *Tout est grace* dus.

Het eerste voorbeeld, misschien wel het indrukwekkendste dat ik ken, is een passage uit het boek *Een been om op te staan* van de wereldberoemde neuro-psiater Oliver Sackx, waaruit ik in ons themanummer religie en psychologie al eerder enkele fragmenten citeerde. Dit werk neemt in het oeuvre van Sackx, dat vooral uit wetenschappelijke vakliteratuur bestaat, een eigen plaats in. Zelf typeert hij het in de inleiding "een soort neurologische roman of novelle, gebaseerd op eigen ervaringen". In het hoofdstuk *Limbus: het voorgeborchte van de hel* beschrijft hij zijn ervaring van wat hij de 'afgrond' en - met een uitdrukking van Johannes van het Kruis - 'de nacht van de ziel' noemt:

"Alle mogelijkheden van waarneming, intellect en verbeelding die mij altijd van nut waren geweest bij mijn verkenningen van neuropsychologische gebieden, waren onbruikbaar en zonder betekenis in de *Limbus van Nergens*. Ik was van de kaart gevallen, van de wereld, van het herkenbare. Ik was uit de ruimte gevallen en ook uit de tijd. Er kon nooit meer iets gebeuren. Intelligentie en verstand betekenden niets. Herinnering, verbeelding en hoop betekenden niets. Ik was alles kwijt wat me tevoren vaste grond verschafte. Ik was, of ik wilde of niet, de zwarte nacht van de ziel binnengegaan... Aanvankelijk ging dit met grote angst gepaard...Ik moest stil zijn en wachten in de duisternis om die als heilig te gaan ervaren, als Gods duisternis, en niet slechts als blindheid en verlorenheid (hoewel zij in feite tot totale blindheid en verlorenheid leidde)...Ik bleef enkel de versregel van de mysticus Donne herhalen: 'ik word opnieuw verwekt uit Afwezigheid, Duisternis, Dood; dingen die

niet zijn' Maar tenslotte bleef alleen ... het onmogelijke geloof over: "Gij die mij bittere noden hebt doen zien, Gij zult mij weder tot leven wekken en zult mij omhoog voeren uit de diepten der aarde".

Wanneer dit laatste tenslotte gebeurt, weet Sackx daarvoor geen ander woord dan genade, Genade, zoals hij het steeds met een hoofdletter schrijft. Maar wat even belangrijk is: het is genade die juist de eerste stap van een nieuw handelen mogelijk maakt, al weet ook Sackx dat dit logischerwijze een paradox blijft:

"De Genade verscheen ongevraagd ten tonele, vormde het centrum ervan en transformeerde het hele tafereel. Zij verscheen zoals zij altijd verschijnt: in het centrum, in het verborgen, binnenste, ontoegankelijke centrum der dingen en ordende onmiddellijk alle verschijnselen en maakte die ondergeschikt. Ze maakte de volgende stap duidelijk, zeker, natuurlijk. Maar de Genade was een eerste vereiste en het diepste wezen van alle doen...De sleutel van deze paradox blijft het mysterie van de Genade".

Oliver Sackx' boek houdt het midden tussen wetenschappelijk werk en literatuur. Dit geeft zijn getuigenis een eigen, unieke waarde. Maar ook de taal van de belletrise in strikte zin blijft mij dierbaar. Ik ben dankbaar dat ik eerst die literatuur heb leren kennen, jaren voordat ik met het zenboeddhisme in aanraking kwam. Door die zenweg heb ik de literatuur wel op een andere manier leren lezen. Zo kreeg bijvoorbeeld Bernanos' verhaal van die dorpspastoor pas daardoor zijn diepste betekenis. Ook getuigenissen van sommige Russische atheïstische schrijvers waarin genade centraal staat kwamen daardoor in een ander licht. Ik ben die atheïstische schrijvers gaan lezen op een moment, dat religie in de Sovjetliteratuur taboe was. Tenslotte heb ik er zelfs een boek over geschreven. Het is mijn dierbaarste boek geworden. De rode draad erin is de innerlijke zoektocht van de auteurs. Ze konden daarbij niet terugvallen op de verboden religieuze taal en waren dus gedwongen voor hun ervaringen een eigen authentieke verwoording te zoeken.

Drie voorbeelden wil ik noemen. Het zijn citaten waarin de ontdekking van het tout est grace op een originele wijze wordt verwoord. Vanwege het officiële verbod op alle religieuze terminologie kon het woord 'genade' zelf niet gebruikt worden, evenmin als de begrippen ontwaken of innerlijke bevrijding. De auteurs kozen daarom voor de omschrijving van 'genade' het voor de Sovjetcensuur onverdachte woord 'geluk'. Een opmerkelijke keuze, want zonder het te beseffen gebruiken zij hier een uitspraak, die in een van de belangrijkste boeddhistische teksten, de Majjhima Nikaya, Boeddha zelf in de mond gelegd wordt, en wel exact in de betekenis die de sovjetauteurs daaraan geven. Het is bovendien een uitspraak die een ander, dikwijls misverstaan en irritatie oproepend gezegde van de Boeddha: "Er is geen weg naar het geluk, het geluk is de weg" meteen in het juiste daglicht plaatst. De Boeddha probeert daarin duidelijk te maken dat echte innerlijke ommekeer alles te maken heeft "met de ervaring van een vreugde die op geen enkele wijze meer samenhangt met de gewone, met de zintuigen waar te nemen vormen van geluk, met de ervaring van datgene wat diepere vrede geeft dan al het andere".

De drie citaten die ik zal aanhalen hebben, behalve het gebruik van het begrip geluk voor de beschrijving van genade, nog iets gemeen: ze lijken alle drie te suggereren dat deze ontdekking plotseling komt en een soort bijzondere ervaring is. Dat hoeft echter absoluut niet altijd zo te zijn. Dogen stelt zelfs dat men zich die ommekeer niet eens bewust hoeft te zijn. Een voorbeeld daarvan is bijvoorbeeld Doug Hammerskjold, die in zijn boek Merkstenen schrijft dat hij niet kan aangeven wanneer voor hem die ommekeer plaatsvond dat hij pas achteraf constateerde hoe wezenlijk die verandering desondanks was. Deze kanttekening moet wel eerst gemaakt worden voordat ik de drie voorbeelden uit de Sovjetliteratuur geef.

Het eerste uit die literatuur afkomstige citaat over deze ervaring, dat ik hier wil aanhalen, is afkomstig uit de roman *De mopperaarster* van de schrijfster Lidia Oboechova:

"Geluk is datgene wat men bovenmate, boven alle verwachtingen uit krijgt. Abusievelijk noemen we geluk: de vervulling van onze wensen. Maar dit is in wezen niets anders dan de 'vervulling van onze wensen'. En wanneer die zo aarzelend moet komen, heeft ze bovendien al niets aantrekkelijks meer. Want dan zijn we er al aan gewoon geraakt en hebben we de 'vervulling' eigenlijk al geëlimineerd. Maar echt geluk: dat valt rechtstreeks uit de hemel en overweldigt ons ..."

Het tweede voorbeeld is ontleend aan het verhaal *In de nevel* van Joeri Kazakov:

"Geluk..- dacht hij. Waarom is er plotseling dit geluksgevoel? Ja, liefde, dat is begrijpelijk. En ook succes, als er werkgelegenheid is of wanneer alles leeft en beweegt. Dit alles is duidelijk en je hoeft er niet diep in te graven. Maar dit is er zonder oorzaken, zomaar ineens, op het meest moeilijke ogenblik, in de grootste duisternis. En plotseling licht er iets op in je hart. Het begint te kloppen. En nog heel lang Daarna herinner je je die dag... "

Mijn laatste voorbeeld is een passage uit de roman *Deze blauwe april* van Michail Antsjarov. Het accordeert volledig met de beide vorige citaten, maar – en daarin ligt het bijzondere van dit citaat – hier wordt niet alleen benadrukt, dat deze ervaring geluk het meest wezenlijke is wat ons te beurt kan vallen. En wordt evenzeer onderstreept, dat juist hier de mogelijkheid en kracht ligt van een volstrekt nieuwe oriëntatie voor ons handelen, vol vertrouwen, scheppende activiteit en onvoorwaardelijke inzet. Wat Gosjka, het hoofdpersonage van de roman, hierover zegt komt zeer nabij aan wat Dogen en Sackx schreven over het paradoxale samenvallen van genade en eigen inspanning. Met zijn getuigenis wil ik eindigen:

"Het was zo'n scherpe ervaring, dat ze onmogelijk leek. Zoals ook de herhaling van de jeugd onmogelijk lijkt; de jeugd met haar geloof dat alles goed zal komen en alle ongeluk ooit voorbij zal zijn en waar je enkel nog in oude boeken over zult kunnen lezen, maar dat jou zelf al niet meer zal treffen. Omdat het niet bekend is om welke verdiensten dit ongewone geluk jou ten deel viel. Het was een onmogelijke ervaring. Het ging tegen elke logica in. Het was geen gevoel maar eerder een scherpe gewaarwording. En Gosjka dacht toen voor de eerste keer, dat het misschien tijd was geworden om de ervaring van de vreugde centraal te stellen en niet meer de ervaring van het leed. Want wanneer men zal begrijpen, dat het geluk het meest waardevolle in de wereld is en dat het de ervoor betaalde inzet honderdvoudig zal terugschenden, dan zal de voornaamste zorg worden: het te laten gedijen in plaats van het te laten verkommeren, het te schenken in plaats van te onderdrukken. En de motivatie van ons handelen zal dan niet meer zijn: het recht van de sterkste, maar de plicht van de sterkste."

Ton Lathouwers